

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

बी.ए. तृतीय वर्ष, सत्र - पाचवे | इतिहास (मेजर) - DSC

अभ्यास नोट्स

आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार

The Architects of Modern Maharashtra

पेपर कोड : HHISCT1302 | ४ क्रेडिट | ६० तास

महात्मा जोतीराव फुले • राजर्षी शाहू महाराज • डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, बसमतनगर

इतिहास विभाग - बी.ए. तृतीय वर्ष विद्यार्थ्यांसाठी

अभ्यासक्रमाची ओळख

हे नोट्स स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड अंतर्गत बी.ए. तृतीय वर्ष (सत्र-पाचवे) इतिहास (मेजर) या विषयाच्या HHISCT1302 - आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार (The Architects of Modern Maharashtra) या प्रश्नपत्रिकेच्या अभ्यासक्रमावर आधारित आहेत. हा पेपर ४ क्रेडिटचा असून एकूण ६० तासांचा आहे. अभ्यासक्रमात चार घटक (Module) असून प्रत्येक घटकासाठी १५ तास नेमलेले आहेत.

घटक	विषय	तास
१	महात्मा जोतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले	१५
२	राजर्षी शाहू महाराज	१५
३	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	१५
४	फुले, शाहू व आंबेडकर यांची राष्ट्रनिर्माणातील भूमिका	१५
	एकूण	६०

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे (थोडक्यात)

- महात्मा फुले, शाहू महाराज व डॉ. आंबेडकर यांचे जीवन, विचार व राष्ट्रनिर्माणातील योगदान चिकित्सकपणे अभ्यासणे.
- त्यांना केवळ समाजसुधारक म्हणून न पाहता शिक्षण, प्रशासन, अर्थविचार, कामगार धोरण, संविधान व पत्रकारिता या क्षेत्रांतील योगदान तपासणे.
- महाराष्ट्राच्या सामाजिक-आर्थिक व राजकीय परिस्थितीचा त्यांच्या विचारांवर झालेला प्रभाव समजून घेणे.
- समता, सामाजिक लोकशाही, शिक्षणाचा प्रसार व वंचित घटकांसाठीची धोरणे यांचे मूल्यमापन करणे.
- MPSC, UPSC, NET/SET यांसारख्या स्पर्धा परीक्षांसाठी आवश्यक विश्लेषणात्मक कौशल्ये विकसित करणे.

अभ्यासाची पद्धत

प्रत्येक घटकाचे नोट्स उपघटकांनुसार (१.१, १.२ ...) दिले आहेत. शेवटी तुलनात्मक तक्ता, संभाव्य प्रश्न व एका वाक्यातील महत्वाच्या नोंदी दिल्या आहेत. परीक्षेत प्रश्नाच्या गुणांनुसार उत्तराची लांबी ठरवावी आणि सनावळ्या, ग्रंथ व संस्थांची नावे अचूक लिहावीत.

घटक १ : महात्मा जोतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले

१.१ प्रारंभिक जीवन

अ) जन्म व कौटुंबिक पार्श्वभूमी

जोतीराव गोविंदराव फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी पुणे येथे झाला. त्यांचे मूळ घराणे सातारा जिल्ह्यातील कटगुण येथील असून त्यांचे आडनाव मूळ 'गोन्हे' होते. पेशव्यांच्या काळात फुलांचा व्यवसाय करणाऱ्या त्यांच्या घराण्याला 'फुले' हे नाव पडले. वडील गोविंदराव हे फुलांचा व माळी व्यवसाय करीत होते. आई चिमणाबाई यांचे जोतीरावांच्या बालपणीच, ते अवघ्या नऊ महिन्यांचे असताना निधन झाले. त्यांचा सांभाळ सगुणाबाई क्षीरसागर यांनी केला; पुढे सावित्रीबाईंनी जोतीरावांच्या कार्याला पूर्णपणे साथ दिली.

ब) शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणानंतर जोतीरावांचे शिक्षण काही काळ थांबले. मात्र गफफार बेग मुन्शी व लिजिट साहेब या शिक्षणप्रेमी व्यक्तींनी वडिलांचे मन वळवल्यामुळे त्यांना पुण्यातील स्कॉटिश मिशन हायस्कूलमध्ये इंग्रजी शिक्षणासाठी दाखल करण्यात आले. तेथे त्यांनी इंग्रजी शिक्षण घेतले आणि पाश्चात्य विचारांशी त्यांचा परिचय झाला. थॉमस पेन यांच्या 'राइट्स ऑफ मॅन' या ग्रंथाचा त्यांच्यावर खोलवर प्रभाव पडला. अमेरिकेतील गुलामगिरीविरोधी चळवळीचेही त्यांना आकर्षण वाटले.

क) विवाह व जीवनाला कलाटणी देणारी घटना

१८४० मध्ये जोतीरावांचा विवाह नायगाव (जि. सातारा) येथील सावित्रीबाई यांच्याशी झाला. १८४८ मध्ये एका ब्राह्मण मित्राच्या लग्नाच्या वरातीत सहभागी झाले असता जातीमुळे त्यांचा अपमान करण्यात आला. या प्रसंगाने त्यांना जातिव्यवस्थेच्या अन्यायाची तीव्र जाणीव झाली आणि समाजपरिवर्तनाचा निर्धार पक्का झाला.

ड) शैक्षणिक कार्य

- १ जानेवारी १८४८ : पुण्यातील भिडेवाड्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. सावित्रीबाई या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका ठरल्या.

- १८५१-५२ : पुण्यात मुलींसाठी आणखी शाळा तसेच महार-मांग या अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजांतील मुलांसाठी शाळा सुरू केल्या.
- १८५२ : या कार्यासाठी ब्रिटिश सरकारने फुले दांपत्याचा गौरव केला.
- फातिमा शेख यांनी या शैक्षणिक कार्यात सावित्रीबाईंना मोलाची साथ दिली.

इ) इतर सामाजिक कार्य

- १८६३ : 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' स्थापन केले; विधवांच्या अनौरस बालकांचे संरक्षण व्हावे हा उद्देश होता.
- विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा; केशवपनाच्या प्रथेविरुद्ध न्हाव्यांचा संप घडवून आणला.
- स्वतःच्या घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला.
- काशीबाई या ब्राह्मण विधवेच्या मुलाला (यशवंत) दत्तक घेऊन आदर्श घालून दिला.
- १८७६ ते १८८२ या काळात पुणे नगरपालिकेचे नामनिर्देशित सदस्य म्हणून काम केले.

सावित्रीबाई फुले : संक्षिप्त परिचय

सावित्रीबाईंचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी नायगाव (जि. सातारा) येथे झाला. जोतीरावांनी त्यांना घरीच शिकवून शिक्षिका म्हणून तयार केले. शाळेत जाताना त्यांच्यावर शेण-दगड फेकले जात, तरी त्या खचल्या नाहीत. 'काव्यफुले' (१८५४) आणि 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' (१८९२) हे त्यांचे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. १८९७ च्या पुण्यातील प्लेगच्या साथीत रुग्णांची सेवा करताना त्यांना संसर्ग होऊन १० मार्च १८९७ रोजी त्यांचे निधन झाले. जोतीरावांच्या निधनानंतर (२८ नोव्हेंबर १८९०) सत्यशोधक समाजाचे कार्य पुढे चालवण्यात त्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली.

१.२ सत्यशोधक तत्त्वज्ञान

अ) सत्यशोधक समाजाची स्थापना

२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी जोतीराव फुले यांनी पुणे येथे 'सत्यशोधक समाज' ची स्थापना केली. जोतीराव स्वतः अध्यक्ष व कोषाध्यक्ष होते, तर नारायण मेघाजी लोखंडे यांसारख्या सहकाऱ्यांनी पुढे कामगार चळवळीच्या दृष्टीने समाजाला बळ दिले. 'दीनबंधू' हे वृत्तपत्र (१८७७, कृष्णराव भालेकर) सत्यशोधक चळवळीचे मुखपत्र ठरले.

ब) उद्देश

- शूद्र-अतिशूद्र समाजाला ब्राह्मणी वर्चस्व, अंधश्रद्धा व धार्मिक शोषणातून मुक्त करणे.
- सर्व मानव ईश्वराची लेकरे असून त्यांच्यात जन्मावर आधारित भेद नाही हे तत्त्व प्रस्थापित करणे.
- पुरोहिताशिवाय धार्मिक व सामाजिक विधी (विशेषतः विवाह) घडवून आणणे.
- शिक्षणाचा प्रसार करून बहुजन समाजाला स्वाभिमानाची बनवणे.
- समाजात बंधुता, समता व सत्यनिष्ठा रुजवणे.

क) तत्त्वज्ञानातील प्रमुख कल्पना

- निर्मिक : फुले यांनी सर्व जगाचा कर्ता म्हणून 'निर्मिक' ही संकल्पना मांडली. या निर्मिकापर्यंत पोहोचण्यासाठी मध्यस्थाची (पुरोहिताची) गरज नाही.
- सार्वजनिक सत्यधर्म : मानवतेवर आधारित, कर्मकांडमुक्त धर्माची कल्पना त्यांनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक' (१८९१, मरणोत्तर प्रकाशित) मध्ये मांडली.
- आर्य-भट्ट सिद्धांत : ब्राह्मण हे बाहेरून आलेले आर्य असून त्यांनी येथील मूळ रहिवाशांना (शूद्र-अतिशूद्र) जिंकून जातिव्यवस्था निर्माण केली, असा त्यांचा सिद्धांत होता. हा सिद्धांत ऐतिहासिक दृष्टीने चर्चेचा असला तरी बहुजन जागृतीसाठी प्रभावी ठरला.
- गुलामगिरी : भारतातील जातिव्यवस्था ही अमेरिकेतील गुलामगिरीसारखीच असल्याचे त्यांनी दाखवले.

- स्त्री-पुरुष समानता : स्त्रियांना शिक्षण, पुनर्विवाह व सन्मान मिळाला पाहिजे ही त्यांची ठाम भूमिका होती.

ड) फुले यांचे महत्वाचे ग्रंथ

ग्रंथ	वर्ष	स्वरूप / विषय
तृतीय रत्न	१८५५	नाटक; अज्ञान व पुरोहित-शोषणावर प्रहार
ब्राह्मणांचे कसब	१८६९	पुरोहितशाहीची चिकित्सा
छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पोवाडा	१८६९	शिवरायांचे बहुजनवादी चित्रण
गुलामगिरी	१८७३	जातिव्यवस्था व गुलामगिरी यांची तुलना
शेतकऱ्यांचा असूड	१८८३	शेतकऱ्यांची दुर्दशा व शोषण
सत्सार	१८८५	सत्यशोधक विचारांचे विवेचन
इशारा	१८८५	धार्मिक व सामाजिक इशारा
सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक	१८९१	सत्यधर्माचे तत्त्वज्ञान (मरणोत्तर)

महात्मा ही पदवी

११ मे १८८८ रोजी मुंबईत झालेल्या सत्कार समारंभात विठ्ठलराव कृष्णाजी वंडेकर यांनी जोतीराव फुले यांना 'महात्मा' ही उपाधी प्रदान केली.

१.३ लोकशाहीविषयी विचार

महात्मा फुले हे आधुनिक अर्थाने लोकशाहीवादी विचारवंत होते. त्यांच्या लोकशाही विचारांचा पाया म्हणजे सर्व माणसांची समानता, स्वातंत्र्य व न्याय हा होता. थॉमस पेन यांच्या मानवी हक्कांच्या विचारांचा त्यांच्यावर प्रभाव दिसतो.

प्रमुख मुद्दे

- सामाजिक लोकशाहीचा पुरस्कार : राजकीय स्वातंत्र्यापूर्वी सामाजिक समता आवश्यक असल्याचे त्यांनी मानले. जातिभेद असलेल्या समाजात खरी लोकशाही शक्य नाही, ही त्यांची भूमिका होती.
- सर्वांना प्रतिनिधित्व : सरकारी नोकऱ्यांमध्ये सर्व जातिसमूहांना त्यांच्या लोकसंख्येनुसार स्थान मिळावे, तसेच शेतकरी व बहुजनांचे प्रतिनिधित्व सत्तेत असावे, असा त्यांचा आग्रह होता.
- शिक्षणाधारित लोकशाही : अशिक्षित जनतेला हक्कांची जाणीव होत नाही; म्हणून सार्वत्रिक व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण हा लोकशाहीचा पाया असल्याचे ते मानत.
- ब्रिटिश सत्तेवरही टीका : ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा भ्रष्टाचार व शेतकरी-विरोधी धोरणे यांवर त्यांनी टीका केली; मात्र ब्राह्मणी वर्चस्वापेक्षा त्यांना ब्रिटिशांची समान न्यायाची कल्पना जवळची वाटली.
- हंटर कमिशन (शिक्षण आयोग) : १८८२ मध्ये लॉर्ड रिपनच्या काळातील हंटर आयोगासमोर त्यांनी निवेदन सादर केले. त्यात ग्रामीण भागातील प्राथमिक शिक्षणावर भर, मागासांना शिक्षण व शिक्षकांच्या नेमणुकीत सर्व समाजांना स्थान अशा मागण्या होत्या.
- १८८८ : इयूक ऑफ कनॉट यांच्या पुणे भेटीच्या वेळी जोतीराव शेतकऱ्याच्या वेषात उपस्थित राहिले आणि भारताचे खरे चित्र म्हणजे शेतकऱ्याची दुर्दशा हे त्यांनी दाखवून दिले.

मूल्यमापन

फुले यांनी लोकशाही हा केवळ राज्यव्यवस्थेचा प्रकार न मानता जीवनपद्धती मानली. त्यांच्या या विचारांचा पुढे शाहू महाराज व डॉ. आंबेडकर यांच्या सामाजिक लोकशाहीच्या संकल्पनेवर थेट प्रभाव पडला.

१.४ कृषी धोरण

महात्मा फुले हे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर लिहिणारे व कृती करणारे पहिले आधुनिक विचारवंत मानले जातात. 'शेतकऱ्यांचा असूड' (१८८३) हा ग्रंथ त्यांच्या कृषी विचारांचा मुख्य आधार आहे. 'असूड' म्हणजे चाबूक; शेतकऱ्यांना होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध समाजाला जागे करणारा हा फटका होता.

शेतकऱ्यांच्या दुर्दशेची कारणे (फुले यांच्या मते)

- सावकार व भटजी-शेठजी यांच्याकडून होणारे कर्जाचे शोषण व धार्मिक कर्मकांडावरील अनावश्यक खर्च.
- सरकारी अधिकारी व कारकुनांकडून होणारा भ्रष्टाचार व जमीन-महसुलाचा जाच.
- शेतकऱ्यांमधील अशिक्षितपणा व आधुनिक शेतीच्या ज्ञानाचा अभाव.
- पाण्याची कमतरता, पडीक जमीन व जनावरांची दुरवस्था.
- ब्रिटिश कर-धोरणामुळे ग्रामीण उद्योगांचा न्हास.

फुले यांनी सुचवलेले उपाय

- शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी गावोगावी शाळा व कृषिशिक्षणाची सोय.
- धरणे, कालवे व तलाव बांधून सिंचन सुविधा वाढवणे.
- जनावरांच्या सुधारित जातींचे पालन व जंगलांचे संरक्षण.
- सावकारी कर्जावर नियंत्रण व सरकारी स्वस्त कर्जपुरवठा.
- शेतकऱ्यांना उत्पादनाचा योग्य मोबदला मिळेल अशी शासकीय धोरणे.

फुले स्वतः ठेकेदार म्हणून पुण्याजवळील खडकवासला धरण व कात्रज बोगद्याच्या कामासाठी साहित्य पुरवठ्यात सहभागी होते; त्यामुळे सिंचन प्रकल्पांचे महत्त्व त्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून माहीत होते. शेतकरी हाच राष्ट्राचा कणा असून त्याच्या उन्नतीशिवाय देश प्रगत होऊ शकत नाही, हा विचार त्यांच्या कृषी धोरणाचा गाभा होता.

प्रसिद्ध विचार

फुले यांनी अविद्येचे परिणाम सांगताना म्हटले आहे : "विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले; इतके अनर्थ एका अविद्येने केले."

घटक २ : राजर्षी शाहू महाराज

२.१ प्रारंभिक जीवन

अ) जन्म व दत्तकविधान

शाहू महाराजांचा जन्म २६ जून १८७४ रोजी कागल (जि. कोल्हापूर) येथे घाटगे घराण्यात झाला. त्यांचे मूळ नाव यशवंतराव जयसिंगराव (आबासाहेब) घाटगे. कोल्हापूरचे राजे चौथे शिवाजी यांचे निधन झाल्यानंतर त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी १७ मार्च १८८४ रोजी यशवंतरावांना दत्तक घेतले व त्यांचे नाव 'शाहू' ठेवण्यात आले.

ब) शिक्षण व राज्यारोहण

शाहू महाराजांचे शिक्षण राजकोट येथील राजकुमार कॉलेज व धारवाड येथे झाले. सर स्टुअर्ट फ्रेझर हे त्यांचे शिक्षक होते. प्रौढ झाल्यावर २ एप्रिल १८९४ रोजी त्यांच्याकडे राज्याचे संपूर्ण अधिकार सोपवण्यात आले. १९०२ मध्ये सातवे एडवर्ड यांच्या राज्याभिषेक सोहळ्यासाठी ते इंग्लंडला गेले. या प्रवासात त्यांना पाश्चात्य शिक्षण व प्रशासनाची प्रत्यक्ष माहिती मिळाली.

क) प्रशासकीय सुधारणा

- दुष्काळ व प्लेगच्या साथीत जनतेला कर-सवलत, अन्नपुरवठा व वैद्यकीय मदत दिली.
- १९०७ मध्ये राधानगरी धरणाची पायाभरणी केली; पुढे ते कोल्हापूर परिसराच्या सिंचनाचा आधार ठरले.
- १९०६ मध्ये शाहू छत्रपती स्पिनिंग अँड वीव्हिंग मिल सुरू करून औद्योगिकीकरणास चालना दिली.
- कोल्हापूरच्या शाहूपुरी बाजारपेठेची उभारणी करून व्यापाराला प्रोत्साहन दिले.
- कुस्ती व कला यांना राजाश्रय देऊन खासबाग कुस्ती मैदान उभारले.
- १९१९ मध्ये कानपूर येथील कुर्मी क्षत्रिय सभेने त्यांना 'राजर्षी' ही पदवी दिली.

२.२ कोल्हापूर संस्थानात आरक्षण धोरणाची सुरुवात

अ) पार्श्वभूमी

शाहू महाराजांच्या काळात कोल्हापूर संस्थानातील प्रशासनातील बहुतांश पदे ब्राह्मण समाजाकडे होती. १८९४ च्या सुमारास सुमारे ७१ पैकी ६० अधिकारी ब्राह्मण होते, असे दाखले मिळतात. बहुजन समाज शिक्षणात मागे असल्याने त्याला सत्तेत स्थान मिळत नव्हते. त्यामुळे 'शिक्षण व नोकऱ्यांमध्ये प्रतिनिधित्व' हे धोरण त्यांनी स्वीकारले.

ब) २६ जुलै १९०२ चा ऐतिहासिक जाहीरनामा

२६ जुलै १९०२ रोजी शाहू महाराजांनी आदेश काढला की संस्थानातील ५० टक्के पदे मागासवर्गीयांसाठी राखीव ठेवण्यात यावीत. भारतातील सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण लागू करणारा हा पहिला शासकीय आदेश मानला जातो. येथे 'मागासवर्गीय' याचा अर्थ ब्राह्मण, प्रभू व पारशी वगळता इतर सर्व जाती असा घेतला गेला.

क) आरक्षणामागील तत्त्व

- आरक्षण म्हणजे दया किंवा उपकार नसून सामाजिक न्यायाचे साधन आहे.
- सर्व समाजांना प्रशासनात संधी मिळाल्याशिवाय खरे राज्य निर्माण होत नाही.
- आरक्षणासोबत शिक्षणाची सोयही आवश्यक आहे; म्हणून वसतिगृहे व शिष्यवृत्त्या देण्यात आल्या.

ड) आरक्षणाला पूरक शैक्षणिक उपाययोजना

- १९०१ : व्हिक्टोरिया मराठा बोर्डिंग हाऊस, कोल्हापूर (प्रथम वसतिगृह).
- पुढे जैन, मुस्लिम, लिंगायत, दैवज्ञ, सारस्वत, ढोर-चांभार, मांग-महार आदी जातींसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे; सुमारे वीस वसतिगृहांची उभारणी झाली.
- १९१७ : कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले; पालकांना दंडाची तरतूद केली.
- गरीब व गुणवान विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती व आर्थिक मदत.
- अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना इतरांसोबत बसवून शिक्षण देण्याचा आदेश.

इ) वेदोक्त प्रकरण (१९००-०१)

शाहू महाराज पंचगंगेच्या स्नानानंतर वैदिक मंत्रांनी (वेदोक्त) धार्मिक विधी करू इच्छित असता राजोपाध्याय नारायणभट सेवेकरी यांनी 'क्षत्रिय नसल्याने' केवळ पुराणोक्त मंत्र म्हणता येतील, असे सांगून नकार दिला. या घटनेने शाहू महाराजांना धार्मिक क्षेत्रातील ब्राह्मणी वर्चस्वाची प्रखर जाणीव झाली व ते ब्राह्मणेतर चळवळीकडे वळले. पुढे 'क्षात्र जगद्गुरु पीठ' स्थापन करून त्यांनी बहुजन समाजासाठी पुरोहित प्रशिक्षणाचे कार्य केले.

२.३ स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन

शाहू महाराजांच्या दृष्टीने स्त्रीशिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन होते. त्यांनी शिक्षण व कायदे या दोन्ही पातळ्यांवर स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी ठोस पावले उचलली.

प्रमुख कार्य

- मुलींच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र शाळा व वसतिगृहे; शाळांमध्ये मोफत शिक्षणाची सुविधा.
- १९१७ च्या सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षण कायद्यात मुलींचाही समावेश.
- स्वतःच्या कुटुंबातील स्त्रियांना शिक्षण देऊन आदर्श निर्माण केला.
- १९१७ : बालविवाहावर बंदी; मुलींसाठी विवाहाचे किमान वय १४ व मुलांसाठी १८ वर्षे.
- १९१७ : विधवा पुनर्विवाहास कायदेशीर मान्यता.
- १९१९ : आंतरजातीय विवाहांना कायदेशीर मान्यता.
- १९१९ : स्त्रियांना घटस्फोटाचा अधिकार देणारा कायदा; पत्नीला मारहाण करणे हा गुन्हा ठरवला.
- १९२० : देवदासी प्रथेवर बंदी.

मूल्यमापन

शाहू महाराजांनी स्त्रीशिक्षणाला कायद्याची जोड दिली. शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन व सामाजिक सन्मान ही स्त्रीमुक्तीची तीन अंगे त्यांच्या धोरणात दिसतात. त्यांचे हे कार्य फुले दांपत्याच्या स्त्रीशिक्षण चळवळीचे सर्वात प्रभावी राजकीय पाऊल मानले जाते.

२.४ ब्राह्मणेतर चळवळीतील योगदान

अ) चळवळीची पार्श्वभूमी

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस शिक्षण, प्रशासन व धार्मिक क्षेत्रात ब्राह्मण वर्चस्वाविरुद्ध ब्राह्मणेतर चळवळ उदयाला आली. जोतीराव फुले यांनी या चळवळीची वैचारिक पायाभरणी केली; शाहू महाराजांनी तिला राजकीय पाठबळ आणि संस्थात्मक रूप दिले.

ब) शाहू महाराजांचे कार्य

- सत्यशोधक समाजाला संरक्षण : १९११ मध्ये सत्यशोधक समाजाच्या कार्यात सहभागी होऊन कोल्हापुरात सत्यशोधक विवाह व सभा आयोजित करण्यास मदत केली.
- वृत्तपत्रांना आधार : 'विजयी मराठा' (भास्करराव जाधव), 'दीनमित्र' (मुकुंदराव पाटील) अशा ब्राह्मणेतर वृत्तपत्रांना आर्थिक व नैतिक मदत केली.
- नेतृत्व घडवले : भास्करराव जाधव, केशवराव जेधे, दिनकरराव जवळकर, मुकुंदराव पाटील, विठ्ठल रामजी शिंदे यांसारख्या कार्यकर्त्यांना त्यांनी प्रोत्साहन दिले.
- ब्राह्मणेतर पक्षाची उभारणी : पुढे १९१६ मध्ये स्थापन झालेल्या 'साउथ इंडियन लिबरल फेडरेशन' (जस्टिस पार्टी) व महाराष्ट्रातील ब्राह्मणेतर पक्षाच्या कार्याला पाठिंबा दिला.
- सामाजिक समरसता : १९१८ मध्ये महारवतन (वेठबिगारीची वतनदारी) रद्द केले; गंगाराम कांबळे या अस्पृश्य तरुणास हॉटेल काढून दिले आणि त्याच्या हातचा चहा स्वतः प्यायला.
- डॉ. आंबेडकरांना मदत : १९२० मध्ये 'मूकनायक' पाक्षिकाला आर्थिक सहाय्य केले. २१-२२ मार्च १९२० च्या माणगाव परिषदेत 'हा तरुण देशाचा नेता होईल' असे भाकीत केले. त्याच वर्षी नागपूर येथे झालेल्या अखिल भारतीय बहिष्कृत परिषदेचे अध्यक्षस्थान भूषवले.

शाहू महाराजांचा मृत्यू

६ मे १९२२ रोजी मुंबई येथे शाहू महाराजांचे निधन झाले. वयाच्या अवघ्या ४८ व्या वर्षी बहुजन समाजाचा हा आधारस्तंभ हरपला.

घटक ३ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

३.१ प्रारंभिक जीवन

अ) जन्म व कुटुंब

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी मध्य प्रदेशातील महू (आताचे डॉ. आंबेडकर नगर) येथे झाला. वडील रामजी सकपाळ हे लष्करात सुभेदार होते; आई भीमाबाई. मूळ घराणे रत्नागिरी जिल्ह्यातील आंबवडे येथील होते. 'आंबवडेकर' या आडनावानेवजी शिक्षक कृष्णाजी केशव आंबेडकर यांच्या प्रेमातून 'आंबेडकर' हे नाव त्यांना मिळाले.

ब) शालेय शिक्षण व अस्पृश्यतेचे अनुभव

सातारा येथे प्राथमिक शिक्षण घेताना शाळेत वेगळे बसावे लागणे, पाणी पिण्यास मनाई अशा अस्पृश्यतेच्या कटु अनुभवांतून त्यांचे बालमन घडले. मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूलमधून १९०७ मध्ये मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले; १९०६ मध्ये रमाबाई यांच्याशी विवाह झाला. १९१२ मध्ये एल्फिन्स्टन कॉलेजमधून बी.ए. पदवी मिळवली. बडोदा संस्थानचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या शिष्यवृत्तीमुळे त्यांना परदेशी शिक्षण शक्य झाले.

क) उच्च शिक्षण

वर्ष	संस्था / पदवी	विषय
१९१५	कोलंबिया विद्यापीठ, अमेरिका - एम.ए.	Ancient Indian Commerce
१९१६-१७	कोलंबिया - पीएच.डी. (प्रत्यक्ष पदवी १९२७)	The National Dividend of India
१९२१	लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स - एम.एससी.	Provincial Decentralisation of Imperial Finance in British India
१९२२	ग्रेज इन - बॅरिस्टर-ऑट-लॉ	कायदा
१९२३	लंडन विद्यापीठ - डी.एससी.	The Problem of the Rupee

ड) सामाजिक कार्याची सुरुवात

- १९२० : 'मूकनायक' (मराठी पाक्षिक) सुरू केले; शाहू महाराजांचे आर्थिक सहाय्य लाभले.
- १९२४ : 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन; घोषवाक्य - 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा'.
- १९२७ : 'बहिष्कृत भारत' पाक्षिक; 'समता' (१९२८), 'जनता' (१९३०), 'प्रबुद्ध भारत' (१९५६) ही नियतकालिके.
- २० मार्च १९२७ : महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह - अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठ्यावरील पाणी पिण्याचा हक्क.
- २५ डिसेंबर १९२७ : महाड येथे मनुस्मृतीचे दहन.
- १९३० : नाशिक येथे काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह.
- १९३०-३२ : गोलमेज परिषदांना उपस्थिती; २४ सप्टेंबर १९३२ चा पुणे करार.
- १९३६ : स्वतंत्र मजूर पक्ष (Independent Labour Party) स्थापन; १९४२ : शेड्यूल्ड कास्ट्स फेडरेशन.

३.२ शिक्षण विषयक धोरण

अ) शिक्षणाविषयीचा दृष्टिकोन

डॉ. आंबेडकरांच्या मते शिक्षण हे सामाजिक मुक्ततेचे सर्वात प्रभावी साधन आहे. “शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे; जो ते पितो तो गुरगुरल्याशिवाय राहत नाही” हा विचार प्रसिद्ध आहे. ‘शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा’ या त्रिसूत्रीत ‘शिका’ याला प्रथम स्थान आहे. शिक्षण म्हणजे केवळ नोकरीचे साधन नव्हे, तर आत्मसन्मान, विवेक व नागरिकत्वाची जाणीव निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे, असे ते मानत.

ब) विधिमंडळातील भूमिका

- १९१९ : साउथबरो समितीसमोर साक्ष देऊन दलितांना स्वतंत्र प्रतिनिधित्वाची मागणी केली.
- १९२६-३४ : मुंबई विधान परिषदेचे सदस्य; १९२७ मध्ये सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची जोरदार मागणी केली.
- शिक्षण खात्याच्या अर्थसंकल्पात मागासवर्गीयांसाठी निधी वाढवण्याची मागणी.
- हार्टोर्ग समिती व सायमन आयोगाच्या काळात मागास व अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचे प्रश्न मांडले.
- शिष्यवृत्त्या, वसतिगृहे व तांत्रिक शिक्षणाला प्राधान्य.

क) संस्थात्मक कार्य

वर्ष	संस्था	ठिकाण
१९४५	पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी	मुंबई
१९४६	सिद्धार्थ महाविद्यालय	मुंबई
१९५०	मिलिंद महाविद्यालय (नागसेनवन)	औरंगाबाद (छ. संभाजीनगर)
१९५३	सिद्धार्थ वाणिज्य व अर्थशास्त्र महाविद्यालय	मुंबई
—	मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर	१९९४ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ

ड) श्रममंत्री म्हणून शैक्षणिक पुढाकार

- १९४५ : अनुसूचित जातींच्या विद्यार्थ्यांना परदेशी शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजना.
- कामगारांसाठी तांत्रिक व व्यावसायिक प्रशिक्षण योजना; अभियंत्यांचे परदेशी प्रशिक्षण.

इ) संविधानातील शिक्षणविषयक तरतुदी

- अनुच्छेद १५(४) - मागास घटकांसाठी विशेष तरतूद.
- अनुच्छेद २९ व ३० - अल्पसंख्याकांचे शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्क.
- अनुच्छेद ४५ - १४ वर्षांपर्यंतच्या मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण (मार्गदर्शक तत्व); पुढे ८६ व्या घटनादुरुस्तीने (२००२) अनुच्छेद २१-अ मौलिक हक्क झाला.
- अनुच्छेद ४६ - दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंधांची जपणूक.

३.३ जलसंपत्ती विकासातील योगदान

अ) पार्श्वभूमी

१९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. आंबेडकर भारताच्या व्हाइसरॉय एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलमध्ये श्रम (Labour) सदस्य होते. त्यावेळी श्रम विभागाकडे सिंचन, ऊर्जा व जलमार्ग यांचे अधिकारही होते. स्वातंत्र्यपूर्व भारतात पाणी हा प्रांतिक विषय असल्यामुळे नद्यांचे पाणी वाटप, पूरनियंत्रण व सिंचन यात समन्वयाचा अभाव होता. त्यांनी जलसंपत्तीकडे राष्ट्रीय साधन म्हणून पाहिले.

ब) प्रमुख धोरणात्मक योगदान

- बहुउद्देशीय नदी खोरे प्रकल्पांची संकल्पना : सिंचन, जलविद्युत, पूरनियंत्रण, नौकानयन व पिण्याचे पाणी यांचा एकत्रित विचार. अमेरिकेतील टेनेसी व्हॅली अथॉरिटी (TVA) हे यासाठी आदर्श मानले.
- १९४५ : केंद्रीय जलमार्ग, सिंचन व नौकानयन आयोग (Central Waterways, Irrigation and Navigation Commission - CWINC) स्थापन; पुढे यातूनच केंद्रीय जल आयोग (Central Water Commission, १९४८) साकारला.
- दामोदर खोरे प्रकल्प : दामोदर नदीच्या पुरावर नियंत्रण व वीजनिर्मितीसाठी 'दामोदर व्हॅली कॉर्पोरेशन'ची कल्पना.
- हिराकूड, सोन नदी खोरे, महानदी, कोसी व भाक्रा यांसारख्या प्रकल्पांच्या नियोजनाला दिशा.
- राज्यांच्या सहकार्याने सामायिक नदीखोरे नियोजनाचे सूत्र; केंद्राची समन्वयक भूमिका.

क) मूल्यमापन

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील मोठ्या धरण प्रकल्पांची वैचारिक व प्रशासकीय पायाभरणी आंबेडकरांच्या कार्यकाळात झाली, असे इतिहासकार मानतात. शेतकरी, कामगार व वंचित घटकांचा विकास जलसंपत्तीच्या नियोजनावर अवलंबून आहे, ही त्यांची दृष्टी होती.

लक्षात ठेवा

CWINC (१९४५), Central Technical Power Board (१९४४) व दामोदर व्हॅली प्रकल्प ही आंबेडकरांच्या श्रममंत्री कार्यकाळातील तीन महत्वाची नावे परीक्षेत हमखास विचारली जातात.

३.४ वीज विकासातील योगदान

अ) विद्युत धोरणामागील विचार

औद्योगिकीकरण, शेतीतील सिंचन व ग्रामीण विकास या तिन्हींचा पाया स्वस्त व सर्वत्र उपलब्ध वीज आहे, हे आंबेडकरांनी ओळखले होते. स्वातंत्र्यापूर्वी वीजनिर्मिती खासगी कंपन्या व शहरांपुरती मर्यादित होती. त्यामुळे देशव्यापी नियोजनाची गरज होती.

ब) प्रमुख योगदान

- १९४४ : केंद्रीय तांत्रिक विद्युत मंडळ (Central Technical Power Board - CTPB) स्थापन; वीजनिर्मिती, पारेषण व वितरणाच्या राष्ट्रीय योजनेसाठी.
- राष्ट्रीय 'पॉवर ग्रिड' प्रणालीची संकल्पना - विविध प्रदेशांतील वीजप्रकल्प परस्परांशी जोडणे.
- जलविद्युत व औष्णिक वीजनिर्मितीच्या विकासाचा चालना; जलप्रकल्पांमध्येच वीजनिर्मिती समाविष्ट करणे.
- अभियंत्यांना व तंत्रज्ञांना परदेशात प्रशिक्षणासाठी पाठवण्याची योजना; विशेषतः अनुसूचित जातींतील पात्र तरुणांना संधी.
- पुढे १९४८ च्या 'विद्युत (पुरवठा) कायद्या' द्वारे स्थापन झालेल्या केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण (CEA) व राज्य विद्युत मंडळांचा पाया घातला गेला.

क) मूल्यमापन

आंबेडकरांनी वीज व पाणी यांचा विकास सामाजिक न्यायाशी जोडला. त्यांच्या दृष्टीने ऊर्जा, सिंचन व उद्योग हे दारिद्र्य व विषमता कमी करण्याचे आर्थिक साधन होते. या कार्यामुळे त्यांना 'आधुनिक भारताचे अर्थशास्त्रज्ञ व राष्ट्रनिर्माते' असे गौरवले जाते.

घटक ४ : फुले, शाहू व आंबेडकर यांची राष्ट्रनिर्माणातील भूमिका

राष्ट्रनिर्माण म्हणजे केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नव्हे; तर समता, न्याय, शिक्षण, आर्थिक विकास व लोकशाही मूल्ये यांवर आधारित समाजाची उभारणी होय. महात्मा फुले, शाहू महाराज आणि डॉ. आंबेडकर यांनी ही प्रक्रिया वेगवेगळ्या टप्प्यांवर पुढे नेली. फुले यांनी वैचारिक पाया घातला, शाहू महाराजांनी प्रशासकीय अंमलबजावणी केली आणि आंबेडकरांनी संविधानाच्या रूपाने त्याला कायदेशीर व राष्ट्रीय स्वरूप दिले.

४.१ महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार

अ) शिक्षणाचे महत्त्व

फुले यांच्या मते अविद्या हे बहुजनांच्या दुर्दशेचे मूळ कारण आहे. शिक्षणामुळे माणसाला स्वतःच्या हक्कांची जाणीव होते, शोषणाची ओळख पटते आणि स्वाभिमान निर्माण होतो. त्यांनी शिक्षणाला मुक्तीचे साधन मानले.

ब) प्रमुख विचार

- सार्वत्रिक शिक्षण : जात, लिंग व धर्म यांचा विचार न करता सर्वांना शिक्षण मिळावे.
- स्त्रीशिक्षण : स्त्री ही कुटुंबाची पहिली शिक्षिका असल्याने तिचे शिक्षण अत्यावश्यक.
- प्राथमिक शिक्षणावर भर : सरकारने उच्च शिक्षणावर अधिक खर्च करण्याऐवजी ग्रामीण भागातील प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करावा - हंटर आयोगासमोरची मागणी.
- सक्तीचे व मोफत शिक्षण : विशेषतः शेतकरी व कामगारांच्या मुलांसाठी.
- व्यावसायिक व कृषिशिक्षण : शिक्षणाचा संबंध उपजीविकेशी असला पाहिजे.
- शिक्षकांच्या नेमणुकीत सर्व जातींना स्थान; मागास समाजातील शिक्षक तयार करणे.
- शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे साधन असल्याने ते अंधश्रद्धामुक्त व विवेकवादी असावे.

क) राष्ट्रनिर्माणातील महत्त्व

फुले यांनी बहुजन समाजाला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणून सामाजिक सहभागाचे दार उघडले. आधुनिक भारतातील शिक्षणाच्या लोकशाहीकरणाचे ते प्रवर्तक मानले जातात.

४.२ लोकशाही व धर्मनिरपेक्ष मूल्ये बळकट करण्यातील शाहू महाराजांची भूमिका

अ) लोकशाही मूल्ये

- सर्व जातींना प्रशासनात संधी देणारे ५० टक्के आरक्षण (१९०२) - सत्तेचे लोकशाहीकरण.
- ग्रामपंचायतीसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांना व लोकसहभागाला चालना.
- गुणवत्ताधारित प्रशासनासाठी सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण व ग्रामीण शाळा.
- शेतकऱ्यांसाठी सहकारी संस्था, पाटबंधारे व कृषी प्रदर्शने.
- अस्पृश्यतेवर बंदी : सार्वजनिक पाणवठे, शाळा, दवाखाने व कार्यालये सर्वांसाठी खुली केली.

ब) धर्मनिरपेक्षता

शाहू महाराजांनी सर्व धर्मांचा समान आदर केला. त्यांनी हिंदू, जैन, मुस्लिम, ख्रिश्चन व लिंगायत समाजांसाठी वसतिगृहे उभारली. मुस्लिम समाजासाठी शैक्षणिक सुविधा, आर्य समाजाच्या शैक्षणिक संस्थांना मदत, तसेच वैदिक व सत्यशोधकी दोन्ही प्रवाहांना सन्मान अशी त्यांची धोरणे होती. धर्म हा व्यक्तिगत विश्वासाचा विषय असून राज्यव्यवस्थेने सर्व धर्मांशी समान अंतर राखावे, हा त्यांचा विचार होता. आधुनिक भारतीय 'सेक्युलॅरिझम'च्या संकल्पनेचा पूर्वसूर यात दिसतो.

क) मूल्यमापन

शाहू महाराजांचे कोल्हापूर संस्थान हे 'सामाजिक लोकशाहीची प्रयोगशाळा' ठरले. राजा असूनही त्यांनी लोकशाहीवादी व समतावादी राज्यकारभार केला. म्हणून ते 'लोकराजा' व 'बहुजनांचे राजे' म्हणून ओळखले जातात.

४.३ डॉ. आंबेडकर यांचे कृषी धोरण व जमीन सुधारणा

अ) प्रमुख ग्रंथ व मांडणी

डॉ. आंबेडकरांनी 'Small Holdings in India and Their Remedies' (१९१८) या शोधनिबंधात भारतीय शेतीतील प्रश्नांची चिकित्सा केली. १९४७ मध्ये संविधान सभेसाठी सादर केलेल्या 'States and Minorities' या स्मरणपत्रात त्यांनी शेती व मूलभूत उद्योगांच्या राष्ट्रीयीकरणाची मांडणी केली.

ब) प्रमुख कल्पना

- अनार्थिक जमीनधारणा : शेतजमिनीचे लहान तुकडे होणे हे शेतीच्या अपयशाचे मुख्य कारण नाही; भांडवल व साधनांचा अभाव ही खरी समस्या आहे, असे त्यांनी मत मांडले. म्हणून धारण क्षेत्र वाढवण्याबरोबर भांडवल, अवजारे व सिंचन वाढवणे आवश्यक.
- औद्योगिकीकरण : शेतीवरील अतिरिक्त लोकसंख्येचा भार कमी करण्यासाठी उद्योगांचा विकास.
- राज्य समाजवाद (State Socialism) : शेती हा राज्याचा उद्योग असावा. जमीन राज्याच्या मालकीची करून तिचे सामूहिक शेतीसाठी वाटप, उत्पन्नाचा भाग कर व खर्च वजा करून शेतकऱ्यांना.
- भूमिहीनांना न्याय : खंडकऱ्यांच्या हक्कांचे संरक्षण; अस्पृश्य भूमिहीन मजुरांना जमीन मिळावी.
- सामूहिक शेती : सहकारी तत्वावर शेती, ज्यात जातीय शोषणाला जागा राहणार नाही.

क) कायदेशीर प्रयत्न

- १९२८ : 'महार वतन बिल' मांडले - वेठबिगारीची वतनदारी संपवण्यासाठी.
- १७ सप्टेंबर १९३७ : मुंबई विधानसभेत 'खोती पद्धत निर्मूलन विधेयक' मांडले; कोकणातील खोतांच्या जाचातून कुळांना मुक्त करण्याचा प्रयत्न.
- १९३८ : कुळांच्या मुक्ततेसाठी शेतकऱ्यांचा मोर्चा; शेतकरी व शेतमजुरांचे प्रश्न स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या कार्यक्रमात समाविष्ट.
- संविधानातील अनुच्छेद ३९ (संपत्तीचे समान वाटप) व अनुच्छेद ४८ (कृषी व पशुसंवर्धनाचे आधुनिकीकरण) या मार्गदर्शक तत्वांमागे त्यांची दृष्टी दिसते.

४.४ डॉ. आंबेडकर यांच्या आर्थिक व कामगारविषयक सुधारणा

अ) आर्थिक विचार

- The Problem of the Rupee (१९२३) : सुवर्ण-विनिमय मानकाची चिकित्सा; स्थिर चलन व्यवस्थेची गरज. 'हिल्टन यंग आयोग' (१९२६) समोरील साक्षीचा प्रभाव पुढे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (१९३५) च्या स्थापनेत दिसून आला.
- Evolution of Provincial Finance in British India (१९२५) : केंद्र-राज्य आर्थिक संबंधांचे विश्लेषण; पुढील वित्त आयोगाच्या कल्पनेला दिशा.
- The National Dividend of India : राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या न्याय्य वाटपावर भर.
- राज्य समाजवादाचा पुरस्कार : मूलभूत उद्योग, विमा व शेती यांवर राज्याचे नियंत्रण.

ब) कामगार धोरण व सुधारणा (१९४२-४६)

सुधारणा	तपशील
८ तासांचा कामाचा दिवस	नोव्हेंबर १९४२ च्या नवी दिल्ली येथील भारतीय कामगार परिषदेच्या (७ वे अधिवेशन) बैठकीत १२-१४ तासांऐवजी ८ तासांचा दिवस स्वीकारला.
कर्मचारी राज्य विमा (ESI)	कामगारांना आजारपण, अपघात व प्रसूतीकाळात संरक्षण देणारी योजना; पुढे १९४८ चा ESI कायदा.
किमान वेतन	वेतनाची किमान पातळी निश्चित करण्याची कल्पना; पुढे १९४८ चा किमान वेतन कायदा.
रोजगार (Employment Exchanges)	केंद्रे १९४५ मध्ये सुरुवात; तरुणांना रोजगार माहिती व प्रशिक्षण.
कोळसा खाणी भविष्यनिर्वाह निधी	खाण कामगारांसाठी भविष्यनिर्वाह निधी व कल्याण निधी.
प्रसूती लाभ	खाणीतील स्त्री कामगारांना प्रसूती लाभ; महिला कामगार कल्याण निधी.
कामगार संघटना मान्यता	कामगार संघटनांना अनिवार्य मान्यता देण्याचे विधेयक; त्रिपक्षीय परिषद (सरकार, मालक, कामगार) पद्धतीला चालना.

सुधारणा	तपशील
औद्योगिक विवाद विधेयक विरोध	१९३८ मध्ये मुंबईत संपाला पाठिंबा; संप करण्याचा हक्क हा मूलभूत असल्याची भूमिका.

क) मूल्यमापन

आंबेडकरांनी कामगारांना केवळ 'श्रमिक' न मानता 'नागरिक' म्हणून हक्क देण्यावर भर दिला. त्यांच्या कामगार सुधारणांमुळे स्वातंत्र्योत्तर भारतातील श्रमविषयक कायद्यांचा पाया घातला गेला. जातिव्यवस्थेला ते 'श्रम विभागणी' नव्हे तर 'श्रमिकांची विभागणी' असे संबोधत.

डॉ. आंबेडकर व संविधान निर्मिती (पूरक)

अभ्यासक्रमाच्या उद्दिष्टांनुसार संविधानवाद, कायदा व शासन या क्षेत्रातील आंबेडकरांचे योगदान महत्वाचे आहे. त्याचा संक्षिप्त आढावा खाली दिला आहे.

- २९ ऑगस्ट १९४७ : संविधान सभेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून निवड.
- ४ नोव्हेंबर १९४८ : संविधानाचा मसुदा संविधान सभेसमोर सादर.
- २६ नोव्हेंबर १९४९ : संविधान स्वीकारले; २६ जानेवारी १९५० : अंमलात.
- मूलभूत हक्क, मार्गदर्शक तत्वे, अस्पृश्यता निर्मूलन (अनुच्छेद १७), समान नागरिकत्व, सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार या तरतुदींमागे त्यांचे योगदान.
- १९४७-५१ : पहिले कायदामंत्री; हिंदू कोड बिलाद्वारे स्त्रियांना वारसा, घटस्फोट व दत्तक यांचे हक्क देण्याचा प्रयत्न. विधेयक मंजूर न झाल्याने सप्टेंबर १९५१ मध्ये राजीनामा.
- सामाजिक लोकशाहीचा पुरस्कार : २५ नोव्हेंबर १९४९ च्या भाषणात “राजकीय लोकशाही ही सामाजिक लोकशाहीच्या पायावरच टिकू शकते” असा इशारा त्यांनी दिला.
- १४ ऑक्टोबर १९५६ : नागपूर येथे बौद्ध धम्माची दीक्षा; ६ डिसेंबर १९५६ : महापरिनिर्वाण; १९९० : मरणोत्तर भारतरत्न.

तुलनात्मक अभ्यास : फुले - शाहू - आंबेडकर

मुद्दा	महात्मा फुले	शाहू महाराज	डॉ. आंबेडकर
काळ	१८२७-१८९०	१८७४-१९२२	१८९१-१९५६
भूमिका	विचारवंत, समाजसुधारक	राजा व प्रशासक	विधिज्ञ, अर्थतज्ज्ञ, संविधानकार
प्रमुख संस्था	सत्यशोधक समाज (१८७३)	सत्यशोधक समाजास आश्रय, वसतिगृहे	बहिष्कृत हितकारिणी सभा, स्वतंत्र मजूर पक्ष, शे.का.फे.
शिक्षण	स्त्री व बहुजन शिक्षणाचा पाया	सक्तीचे मोफत शिक्षण, वसतिगृहे	शिक्षण संस्था, शिष्यवृत्ती, घटनात्मक तरतुदी
आरक्षण/प्रतिनिधित्व	नोकरीत सर्वांना प्रतिनिधित्वाची मागणी	१९०२ चा ५०% आरक्षण आदेश	संविधानात आरक्षण व स्वतंत्र प्रतिनिधित्वाचा लढा
माध्यम / लेखन	गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा असूड	वृत्तपत्रांना आश्रय	मूकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता; अनेक ग्रंथ
पद्धत	प्रबोधन, शाळा, लेखन	कायदे व प्रशासकीय आदेश	संघर्ष, संविधान व कायदे
स्त्रीविषयक	शाळा, विधवा पुनर्विवाह	विधवा विवाह, घटस्फोट, देवदासी बंदी	हिंदू कोड बिल, संविधानातील समानता
अर्थविचार	शेतकरी केंद्रित	औद्योगिकीकरण, धरणे, सहकार	राज्य समाजवाद, कामगार धोरण, जलविद्युत

निष्कर्ष : फुले यांनी बीज रोवले, शाहू महाराजांनी त्याला पाणी घातले आणि डॉ. आंबेडकरांनी त्याचा वटवृक्ष केला. तिघांनीही समता, न्याय व बंधुता ही मूल्ये आधुनिक महाराष्ट्राचा व भारताचा पाया बनवली.

कालरेखा (Timeline) - महत्वाच्या घटना

वर्ष	घटना
१८२७	जोतीराव फुले यांचा जन्म (११ एप्रिल)
१८४८	पुण्यातील भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा (१ जानेवारी)
१८६३	बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना
१८७३	सत्यशोधक समाजाची स्थापना; 'गुलामगिरी' प्रकाशित
१८८२	हंटर आयोगासमोर फुले यांचे निवेदन
१८८३	'शेतकऱ्यांचा असूड' प्रकाशित
१८८८	फुले यांना 'महात्मा' उपाधी
१८९०	महात्मा फुले यांचे निधन (२८ नोव्हेंबर)
१८९१	डॉ. आंबेडकर यांचा जन्म (१४ एप्रिल)
१८९४	शाहू महाराजांना राज्याधिकार (२ एप्रिल)
१९०२	कोल्हापूर संस्थानात ५०% आरक्षण आदेश (२६ जुलै)
१९१७	सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण; विधवा पुनर्विवाह व बालविवाहबंदी
१९१८	महार वतन रद्द (कोल्हापूर)
१९२०	मूकनायक सुरू; माणगाव परिषद; देवदासी बंदी
१९२२	शाहू महाराजांचे निधन (६ मे)
१९२४	बहिष्कृत हितकारिणी सभा
१९२७	महाड चवदार तळे सत्याग्रह; मनुस्मृती दहन
१९३०	काळाराम मंदिर सत्याग्रह
१९३२	पुणे करार (२४ सप्टेंबर)
१९३६	स्वतंत्र मजूर पक्ष
१९४२-४६	व्हाइसरॉयच्या मंडळात श्रम सदस्य; ८ तास कामाचा दिवस
१९४५	पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी; CWINC
१९४९-५०	संविधान स्वीकृत (२६ नोव्हेंबर १९४९); अंमलात (२६ जानेवारी १९५०)
१९५६	बौद्ध धम्म दीक्षा (१४ ऑक्टोबर); महापरिनिर्वाण (६ डिसेंबर)

काही महत्वाच्या संज्ञा

- निर्मिक : फुले यांच्या मते विश्वाचा कर्ता; मध्यस्थाशिवाय उपासना.
- बलुतेदारी / वतनदारी : गावगाड्यातील सेवांच्या बदल्यात वंशपरंपरागत हक्क देणारी पद्धत.
- खोती : कोकणातील जमीनदारी पद्धत; खोत कुळांकडून अधिक खंड घेत.
- वेदोक्त : वैदिक मंत्रांनी केलेले धार्मिक विधी.
- पुणे करार : दलित वर्गाच्या राखीव जागांसंबंधी आंबेडकर-गांधी करार.
- राज्य समाजवाद : शेती व मूलभूत उद्योगांवर राज्याची मालकी व नियंत्रण.

संभाव्य परीक्षा प्रश्न

दीर्घोत्तरी प्रश्न

- महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचे कार्य व तत्त्वज्ञान स्पष्ट करा.
- महात्मा फुले यांच्या लोकशाही व कृषी विषयक विचारांचे परीक्षण करा.
- शाहू महाराजांच्या आरक्षण धोरणाची पार्श्वभूमी व परिणाम स्पष्ट करा.
- शाहू महाराजांचे ब्राह्मणेतर चळवळीतील योगदान सविस्तर लिहा.
- डॉ. आंबेडकर यांचे शिक्षण, जलसंपत्ती व वीजविकासातील योगदान स्पष्ट करा.
- डॉ. आंबेडकर यांच्या कृषी धोरण व कामगार सुधारणांचे मूल्यमापन करा.
- फुले, शाहू व आंबेडकर यांच्या राष्ट्रनिर्माणातील भूमिकेची तुलना करा.

टीपा लिहा (संक्षिप्त उत्तरी)

- सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य
- शेतकऱ्यांचा असूड
- वेदोक्त प्रकरण
- १९०२ चा आरक्षण आदेश
- महाड सत्याग्रह
- पुणे करार
- CWINC व CTPB
- स्वतंत्र मजूर पक्ष
- आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

एका वाक्यात उत्तरे (महत्वाच्या नोंदी)

प्रश्न	उत्तर
महात्मा फुले यांचा जन्म केव्हा झाला?	११ एप्रिल १८२७
मुलींची पहिली शाळा कोठे सुरू झाली?	भिडेवाडा, पुणे (१ जानेवारी १८४८)
सत्यशोधक समाजाची स्थापना?	२४ सप्टेंबर १८७३
‘महात्मा’ ही उपाधी कोणी दिली?	विठ्ठलराव कृष्णाजी वंडेकर (११ मे १८८८)
शाहू महाराजांचा आरक्षण आदेश?	२६ जुलै १९०२ (५०% राखीव)

प्रश्न	उत्तर
शाहू महाराजांचे निधन?	६ मे १९२२
‘मूकनायक’ कधी सुरू झाले?	३१ जानेवारी १९२०
महाड सत्याग्रह कधी?	२० मार्च १९२७
पुणे करार कधी?	२४ सप्टेंबर १९३२
आंबेडकरांनी बौद्ध धम्म कधी स्वीकारला?	१४ ऑक्टोबर १९५६, नागपूर
८ तासांचा कामाचा दिवस कोणी लागू केला?	डॉ. आंबेडकर (१९४२)

संदर्भ ग्रंथ

- Keer, Dhananjay, Mahatma Jotirao Phoolley: Father of Indian Social Revolution, Popular Prakashan, Mumbai, 1990.
- Keer, Dhananjay, Dr. Ambedkar: Life and Mission, Popular Prakashan, Mumbai, 2009.
- Omvedt, Gail, Cultural Revolt in a Colonial Society: The Non-Brahman Movement in Western India, Scientific Socialist Education Trust, Mumbai, 2011.
- Zelliott, Eleanor, From Untouchable to Dalit, Manohar, New Delhi, 2001.
- O'Hanlon, Rosalind, Caste, Conflict and Ideology, Cambridge University Press, 1985.
- कीर, धनंजय, महात्मा जोतीराव फुले, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 2006.
- कीर, धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 2013.
- साळुंखे, आ. ह., महात्मा फुले : व्यक्तित्व आणि विचार, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, 2008.
- फडके, य. दि., शाहूछत्रपती आणि सामाजिक क्रांती, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 2007.
- कसबे, रावसाहेब, आंबेडकर आणि मार्क्स, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 1998.
- भोळे, भा. ल., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : विचार आणि कार्य, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2010.
- पवार, जयसिंगराव, राजर्षी शाहूछत्रपती, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, 2011.
- डॉ. जाधव नरेंद्र, आंबेडकर, राष्ट्रनिर्माते, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 2016.
- डॉ. मुटकुळे रामभाऊ, महाराष्ट्राचे शिल्पकार, चित्रमय प्रकाशन, औरंगाबाद, 2015.

टीप : हे नोट्स अभ्यासक्रमाच्या मार्गदर्शनासाठी तयार केले आहेत. परीक्षेसाठी वरील संदर्भ ग्रंथांचा सखोल अभ्यास करावा आणि सनावळ्या/तपशील मूळ ग्रंथांतून पडताळून घ्यावेत.